

УДК 342.1 + 342.5 + 342.8 + 324

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.24>

СПІВВІДНОШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Васильченко О.П.,
*доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Дешко Л.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Лотюк О.С.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу.

В статті аргументовано теоретико-методологічну та практичну значущість дослідження питання співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу з огляду на правотворення та конституційні процеси, які його супроводжують. Встановлено, що в доктрині конституційного права відсутня єдність вчених з питання кола суб'єктів, об'єкта, підстав застосування, санкцій конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Акцентується увага на інституті люстрації, який динамічно розвивається в Україні з 2014 року, та тому факті, що хоча Законом України «Про очищення влади» і передбачено, що ним або рішенням суду може бути встановлено заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, тим не менш це положення не застосовується до виборних посад.

Виокремлено та проаналізовано основні ознаки конституційно-правової та політичної відповідальності в цілому та суб'єктів виборчого процесу зокрема. Проаналізовано рішення Конституційного Суду України в справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року, в якому він вжив термін конституційно-політична відповідальність. Зазначається, що цей термін був застосований не на позначення явища, коли застосовується одночасно і конституційно-правова, і політична відповідальність, а на позначення явища, коли певний вид політичної відповідальності передбачений нормами Конституції України.

Встановлено співвідношення конституційної відповідальності та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Конституційно-правова та політична відповідальність є видовими поняттями щодо соціальної відповідальності, яка є для них родовим поняттям.

Додатково аргументовано, що ще одним чинником, від якого залежить ступінь суб'єктивізму при застосуванні політичної відповідальності до суб'єктів виборчого процесу, є розвиток громадянського суспільства.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, санкції, конституційні санкції, політична відповідальність, вибори, суб'єкти виборчого процесу, влада, виборець.

Vasylichenko O.P., Deshko L.M., Lotyuk O.S. Correlation of constitutional-legal and political responsibility of subjects of the election process.

The article argues the theoretical-methodological and practical significance of the study of the relationship between the constitutional-legal and political responsibility of the subjects of the election process in view of law-making and the constitutional processes that accompany it. It has been established that in the doctrine of constitutional law, there is no unanimity among scientists on the issue of the circle of subjects, the object, the grounds of application, constitutional-legal sanctions, and political responsibility of the subjects of the election process. Attention is focused on the institution of lustration, which has been dynamically developing in Ukraine since 2014, and the fact that although the Law of Ukraine «On the Purification of Power» provides that it or a court decision may prohibit certain natural persons from holding certain positions in state authorities and local self-government bodies, however, this provision does not apply to elected positions. The main features of constitutional, legal and political responsibility in general and of the subjects of the election process in particular are highlighted and analyzed. The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case regarding the subordination of acts on the appointment or dismissal of officials from May 7, 2002, in which it used the term constitutional and political responsibility, was analyzed. It is noted that this term was used not to denote the phenomenon when both constitutional and legal responsibility and political responsibility are applied simultaneously, but to denote the phenomenon when a certain type of political responsibility is provided for by the norms of the Constitution of Ukraine. The ratio of constitutional responsibility and political responsibility of the subjects of the election process has been established. Constitutional-legal and political responsibility are specific concepts in relation to social responsibility, which is a generic concept for them. At the same time, these concepts are independent, not derived from each other or components of each other.

Key words: constitutional responsibility, sanctions, constitutional sanctions, political responsibility, elections, subjects of the electoral process, power, voter.

Постановка проблеми. Дослідження питання співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу є актуальним і з теоретичної, і з практичної точки зору.

Так, по-перше, в доктрині конституційного права відсутня однаковість вчених з питання суб'єктів, об'єктів конституційно-правової та політичної відповідальності, юридичних фактів, конституційного делікту, конституційних санкцій, засобів політичної відповідальності тощо відповідно і конституційно-правової та політичної відповідальності зокрема.

По-друге, в результаті розвитку суспільних відносин в Україні з'явився і розвивається інститут люстрації. 16 вересня 2014 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про очищення влади», відповідно до якого цим законом або рішенням суду може бути встановлено заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування [1], але це положення не застосовується до виборних посад. Активізувалися дискусії серед вчених та практиків з питань: як захистити суспільство від осіб, які через свою поведінку в минулому можуть заподіяти шкоду демократичному режиму, зокрема, в умовах деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; чи є люстрація самостійним видом конституційно-правової відповідальності чи це різновид політичної відповідальності для тих посадових осіб, які становили фундамент недемократичного режиму чи які були причетні до вчинення тяжких порушень прав людини; які запобіжні заходи мають бути запроваджені державою, щоб конституційно-правова відповідальність не застосовувалась для переслідування суб'єктів виборчого процесу через політичні та ідеологічні причини.

Вище зазначені питання є одними з ключових при внесенні змін до виборчого законодавства України в умовах війни та повоєнного відновлення та при формуванні і розвитку практики його застосування, щоб не відбулось порушень прав суб'єктів виборчого процесу та норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і інших міжнародних актів, стороною яких є Україна. Парламентська Асамблея Ради Європи в своїх резолюціях, серед іншого, неодноразово зазначає «... не допускається політичне або соціальне зловживання результатами люстраційного процесу. Мета люстрації полягає ... в захисті новоствореної демократії» та застерігає держави від «прагнення помститися, замість того, щоб домогтися правосуддя» і порушення прав «навіть на тих людей, які, коли вони були

при владі, самі їх не дотримувалися» [2]. «Партійна приналежність, політичні та ідеологічні причини не повинні використовуватися як підстави для застосування люстраційних заходів, оскільки стигматизація та дискримінація політичних опонентів не є прийнятними засобами політичної боротьби в державі, заснованій на принципі верховенства права», зазначає Венеціанська Комісія [3].

Стан наукової розробки проблеми. В науці конституційного права питанням конституційної відповідальності, політичної відповідальності, конституційної відповідальності суб'єктів виборчого процесу присвячували свої наукові дослідження Н. Батанова, І. Кресіна, П. Любченко, О. Майданик, О. Мельник, Л. Наливайко, В. Погорілко, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, В. Федоренко та інші. Розвиток суспільних відносин, реалізація Україною зовнішньополітичного курсу на набуття повноправного членства в ЄС, реалізація Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [4] та ін., еволюція наукових підходів щодо конституційної та політичної відповідальності актуалізували дослідження співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Правотворення та конституційні процеси, які його супроводжують, переконливо свідчать, що питання конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу набули сьогодні не лише теоретико-методологічної, а й практичної значущості.

Мета цієї статті – встановити співвідношення конституційної відповідальності та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 1 ст. 1 Виборчого кодексу України вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом [5]. Суб'єктами виборчого процесу відповідних виборів є: 1) виборець, який має право голосу на відповідних виборах; 2) виборча комісія, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів; 3) партія (організація партії), яка висунула кандидатів на відповідних виборах; 4) кандидат, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому Виборчим кодексом України; 5) офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації, зареєстрований у порядку, встановленому Виборчим кодексом України [5].

І конституційно-правова, і політична відповідальність суб'єктів виборчого процесу є видами соціальної відповідальності. Вчений В. Федоренко вірно зазначає, що конституційна відповідальність є насамперед особливим видом конституційних правовідносин, пов'язаних із деліктною поведінкою учасників конституційно-правових відносин [6, с. 138]. Конституційна відповідальність суб'єктів виборчого процесу настає за не дотримання або порушення конституційно-правових норм.

Політична відповідальність інститут скоріше звичаєвого права, що регулює відносини набуття, утримання й передачі влади [7]. Вчені-конституціоналісти наголошують, що своєрідність політичної відповідальності полягає в тому, що вона настає не тільки за протиправні дії, а й за недотепність, пристосовництво, кон'юнктурність, необачність у питаннях здійснення політики [8, с. 37]. Її сутність – негативна публічна оцінка вчинку суб'єкта виборчого процесу, який бореться за владу, певним інститутом, соціальною групою або суспільством в цілому.

Хоча науковці й зазначають, що політична відповідальність застосовується за порушення суб'єктами норм політики, а також, як зазначають в своїх дослідженнях Л. Балуцька, В. Торяник, Ю. Мельник та інші вчені, – взятих на себе політичних зобов'язань, загальноприйнятих етичних норм поведінки [9–11], тим не менш одна з її особливостей полягає в тому, що вона може бути застосована і без таких порушень. Наприклад: вразі розбіжності поглядів суб'єктів виборчого процесу щодо розташування політичних сил, суб'єктів політичної боротьби – щодо державної політики в певній сфері; громадянське суспільство може усувати від влади правлячі політичні сили, якщо вони не задовольняють його запити, потреби. Досвід України свідчить, що оскільки відповідно до ст. 5 Конституції України єдиним джерелом влади в Україні є народ, то під час виборів виборці неодноразово не голосували за певні політичні партії чи кандидатів, зареєстрованих для участі у відповідних виборах, і ці суб'єкти відповідно були усунені від влади.

Тобто наявність порушення норм політики, моралі, етики, права не є обов'язковою умовою застосування політичної відповідальності. Вона може бути застосована і за відсутності будь-якого порушення.

Політична відповідальність суб'єктів виборчого процесу не має об'єктивних та універсальних підстав застосування і залежить від низки факторів (політична ситуація в країні, політичні симпатії виборців тощо) [12].

На відміну від конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу характерною рисою політичної відповідальності є суб'єктивізм. До передумов суб'єктивного характеру політичної відповідальності науковці відносять відсутність чітких критеріїв оцінювання в цій сфері, зокрема в тому, що стосується оцінки стану державного управління [9; 11; 12]. Вчені Ю. Мельник, В. Мельниченко одностайні в думці, що такий характер пояснюється залежністю цього виду відповідальності від політичної, правової культури населення, розвитку практики оцінювання діяльності органів публічної влади, рівня розвитку політичної системи, зокрема політичних інститутів» [12; 14, с. 181]. Бачиться, що ще одним чинником, від якого залежить ступінь суб'єктивізму, є розвиток громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство здійснює цілеспрямований вплив серед іншого і на політичні процеси в державі. Серед функцій громадянського суспільства – установча функція щодо визначення цілей і пріоритетів розвитку суспільства і держави, функція громадського контролю за діяльністю органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та ін.

Об'єктом конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу є цінності, які унормовуються і захищаються Конституцією України, і на які посягають своїми діями чи поведінкою суб'єкти виборчого процесу. Об'єктом політичної відповідальності на думку Л. Балущкої є відносини у сфері реалізації прав і свобод громадян, визначених Конституцією України, що спрямовані на забезпечення повновладдя народу в Україні [7]. Дійсно, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України) [15]. Вони (права і свободи людини і громадянина) є і цінністю, і основним об'єктом, на який спрямовано політичну діяльність суб'єкта політики.

Мельник Ю. звертає увагу, що на відміну від конституційної відповідальності політична відповідальність не лежить у системі відносин «людина та норма», а знаходиться в системі відносин «людина та виборець» (за умов отримання мандата на основі виборів), «людина та людина» (за умов отримання мандата шляхом призначення) [12]. Твердження, що конституційна відповідальність лежить в системі відносин «людини та норма» бачиться дискусійним.

По-перше, суб'єктами виборчого процесу є політичні партії, які є юридичними особами. Застосування такої конституційної санкції, як заборона реєстрації політичної партії (ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні» [16]), свідчить про наявність системи відносин «юридична особа та норма», зокрема, «політична партія (юридична особа) та норма».

По-друге, в науці конституційного права хоча деякими вченими і висловлювались пропозиції відносити до суб'єктів конституційної відповідальності людину і громадянина, тим не менш в цьому разі йдеться про людину як суб'єкта кримінальної, цивільної, адміністративної відповідальності в конституційному праві, а не конституційно-правової відповідальності як такої. Суб'єктом конституційно-правової відповідальності є не всі фізичні особи, а наділені публічно-владними повноваженнями (Президент України, голова місцевої державної адміністрації тощо).

Суб'єктами виборчого процесу, до яких може застосовуватись політична відповідальність, є: особи, які балотуються на виборні (політичні) посади у органах державної влади, органах місцевого самоврядування; особи, які балотуються до представницьких органів місцевого самоврядування; особи, які кандидують на отримання мандатів у представницьких органах державної влади, у представницьких органах місцевого самоврядування; політичні партії; виборча комісія; офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії).

Конституційно-правова відповідальність суб'єктів виборчого процесу має позитивне (проспективне) і негативне (ретроспективне) значення. Через них прослідковується така її особливість, як підстави настання: ретроспективна відповідальність – юридичний факт конституційного делікту суб'єкта конституційно-правової відповідальності, проспективна – юридичний факт набуття статусу суб'єкта конституційно-правової відповідальності.

Однією з основних ознак політичної відповідальності є настання під час її реалізації негативних наслідків та покарання для суб'єкта, які знаходять свій прояв у втраті довіри шляхом відмови громадян України у висуванні певного претендента на кандидата для участі у виборах (Президента України та ін.), у втраті влади шляхом втрати мандату, припинення повноважень, відкликання, висловлення недовіри, розпуску, не обрання на виборну посаду тощо відповідного суб'єкта. При цьому, політична відповідальність може супроводжуватись як подальшим застосуванням конституційно-правової відповідальності чи всієї системи публічно-правової відповідальності (консти-

туційної, кримінальної, адміністративної, дисциплінарної), так і не спричиняти настання іншої відповідальності. Конституційно-правова відповідальність також не завжди супроводжується подальшим застосуванням політичної відповідальності. На позначення явища, коли застосовується політична відповідальність, передбачена нормами Конституції України Конституційний Суд України в рішенні у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року [17] вжив термін конституційно-політична відповідальність.

Так, Конституційний Суд України зазначив, що «Вирішення Конституційним Судом України питань щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів Президента України або постанов Верховної Ради України індивідуального характеру з питань призначення на посади чи звільнення з посад стосовно їх законності, за винятком положень тих актів, які є наслідком конституційно-політичної відповідальності (статті 115, 122 та інші Конституції України) посадових осіб».

Правова позиція Конституційного Суду України щодо того, чи є порушення юридичної норми обов'язковою ознакою політичної відповідальності, полягає в тому, що така ознака є обов'язковою лише для юридичної відповідальності адже без такого порушення не можлива реалізація санкції правової норми [17].

Родовою ознакою конституційно-правової відповідальності є примус, який походить від держави. Негативними є її наслідки для правопорушника, визначені в санкції, наприклад, відмова в реєстрації політичної партії. Балан С., Совгіря О., Шукліна Н. в своїх працях підкреслюють, що основні засоби політичної відповідальності у демократичній державі – це парламентські та президентські вибори, а її особливість – відсутність конкретної інстанції, через яку здійснюється притягнення до політичної відповідальності: це може бути як орган державної влади, так і народ як колегія виборців, партія тощо [7, с. 7; 8, с. 37].

Отже, порушення юридичної норми не є обов'язковою ознакою політичної відповідальності, а інстанція, через яку здійснюється притягнення до політичної відповідальності – відсутня.

В рішенні у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року Конституційний Суд України зазначив, що «Згідно з частинами другою, третьою статті 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Це означає, що до юрисдикції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції належить, відповідно до їх повноважень, також вирішення питань, які мають правовий (а не політичний) характер» [17]. З огляду на те, що конституційно-правова відповідальність має дуалістичний характер, бачиться, що йдеться про юридичну відповідальність в конституційному праві, яка має позитивний характер і є системою публічно-правової відповідальності (конституційної, дисциплінарної, адміністративної, кримінальної) та настає за порушення чинного конституційного законодавства.

Отже, особливість конституційно-правової відповідальності полягає в тому, що її підстави можуть бути предметом розгляду в суді, а підстави політичної відповідальності, навіть якщо вони закріплені в Конституції України, – ні.

Висновки.

1. Додатково аргументовано, що конституційно-правова та політична відповідальність є видовими поняттями щодо соціальної відповідальності, яка є для них родовим поняттям. Термін конституційно-політична відповідальність, який було вжито в рішенні Конституційного Суду України, не позначає явище, коли застосовується і конституційно-правова, і політична відповідальність у сукупності, а позначає те, що політична відповідальність і відповідні санкції як її міра передбачені нормами Конституції України.

2. Конституційна відповідальність суб'єктів виборчого процесу настає за не дотримання або порушення конституційно-правових норм, політична – є інститутом звичаєвого права, що регулює відносини набуття, утримання, передачі влади. Особливостями політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу на відміну від конституційно-правової є такі: наявність порушення не є обов'язковою умовою її застосування – вона може бути застосована за відсутності будь-якого порушення; відсутні об'єктивні та універсальні підстави застосування; характерною рисою є суб'єктивізм; політична відповідальність може супроводжуватись як подальшим застосуванням конституційно-правової відповідальності чи всієї системи публічно-правової відповідальності

(конституційної, кримінальної, адміністративної, дисциплінарної), так і не спричиняти настання іншої відповідальності; відсутній примус, який походить від держави; основні засоби політичної відповідальності у демократичній державі – це парламентські та президентські вибори; відсутність конкретної інстанції, через яку здійснюється притягнення до політичної відповідальності; підстави політичної відповідальності, навіть якщо вони закріплені в Конституції України, не можуть бути предметом розгляду в суді.

Права і свободи людини і громадянина є і цінністю, і основним об'єктом, на який спрямовано політичну діяльність суб'єкта політики. Вони ж є і об'єктом конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Суб'єктами виборчого процесу, до яких може застосовуватись політична відповідальність та конституційно-правова відповідальність, є: особи, які балотуються на виборні (політичні) посади у органах державної влади, органах місцевого самоврядування; особи, які балотуються до представницьких органів місцевого самоврядування; особи, які кандидують на отримання мандатів у представницьких органах державної влади, у представницьких органах місцевого самоврядування; політичні партії; виборча комісія; офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії).

3. Аргументовано, що ще одним чинником, від якого залежить ступінь суб'єктивізму при застосуванні політичної відповідальності до суб'єктів виборчого процесу, є розвиток громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>.
2. Резолюція № 1096 (1996) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів» від 27 червня 1996 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/documents>.
3. Остаточний висновок щодо Закону України «Про очищення влади» (Закону «Про люстрацію») з урахуванням змін, внесених до Верховної Ради України 21 квітня 2015 року. Схвалено Венеціанською комісією на її 103-му пленарному засіданні (м. Венеція, 19–20 червня 2015 року). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2015_012_2015_06_19.pdf.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>.
5. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
6. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. К.: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
7. Балан С. Політична відповідальність у процесі здійснення державної влади. URL: https://ipriend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/balan_politychna.pdf.
8. Совгіря, О.В., Шукліна, Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб.. 5-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2022. 556 с.
9. Балущка Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2011. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/filos/article/viewFile/843/871>.
10. Торяник В.М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 17 с.
11. Мельник Ю. Політична відповідальність Збройних Сил України. *Політикус*. 2022. Випуск 2. URL: http://politicus.od.ua/2_2022/8.pdf.
12. Мельник Ю. Визначення поняття «політична відповідальність»: наукові погляди та підходи до його тлумачення. *Південноукраїнський правничий часопис*. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/2/4.pdf>.
13. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. Київ: Атіка, 2005. 240 с.

14. Мельниченко В.І. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності. *Вісник Нац. академії держ. упр. при Президентові України*. 2011. Вип. 1. С. 175–183.
15. Конституція України. Відомості Верховної Ради України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
16. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>.
17. Рішення Конституційного Суду України в справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text>.
18. Рогач О.Я., Белов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 70(2). 2022. С. 136–141.